

Ռ. Բ. ԳԱՐՐԻԵԼՅԱՆ

ԳԱՐՎԻՆԻ ՌԻՍՏՈՒՆՔԻ ՏԱՐԱԾՈՒՄԸ ՀԱՅ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Զարկ Դարվինի «Տեսակների ծագումը» կլստիկ աշխատությունը, որը լույս է տեսել 1859 թվականին, մեծ հեղաշրջում առաջ բերեց բնագիտության, մասնավորապես բիոլոգիայի բնագավառում: Օրգանական աշխարհի վերաբերյալ իդեալիստական տեսություններն անհիմն դարս եկան, գերակշռող դարձան Դարվինի հիմնավորված մատերիալիստական գրուլթները:

Պալլադարը դարվինիզմի հարցերի շուրջը տեղի ունեւ ոչ միայն գիտական շրջաններում, այլ այդ բանավեճին ներգրավվեցին նաև ոչ բնագետ գործիչները, հասարակական լայն խավերը: Մի օրվա մեջ Անգլիայում տարածվեց «Տեսակների ծագումը» աշխատությունն առաջին հրատարակությունը: Դարվինի թե՛ ալք աշխատությունը, թե՛ «Մարդու ծագումը» և թե՛ այլ գործերն ունեցան մի քանի հրատարակություններ: «Տեսակների ծագումը» լույս տեսավ և մի շարք այլ երկրներում: Դարվինիզմի մասին լույս էին տեսնում նաև բազմաթիվ հոդվածներ, ակնարկներ, առանձին հրատարակություններ, նվիրված դարվինիզմին ամբողջական մեկնացիոն իդեալիստական շրջաններում մեծ ազմակ բարձրացալ, մանավանդ սաստիկացան նրանց հարձակումները, երբ լույս տեսալ Դարվինի երկրորդ խոշորագուէն աշխատությունը՝ «Մարդու ծագումը»:

Ինչպե՛ս արձագանքեցին Դարվինի ուսմունքին հալ մտավորականները, հասարակայնություն լայն խավերը: Դարվինի «Տեսակների ծագումը» հայերեն լույս տեսալ Հոկտեմբերյան ռեղյուցիայից հետո, 1936 թվականին, իսկ մինչ ալք «Կալծ» ժուռնալում (Պոլիս, 1911 թ.) հայերեն տաղաղրվեց Դարվինի «Մարդու ծագումը» աշխատությունից միայն մի գլուխ: Ուշագրավն ալն է, որ դարվինիզմի մասին հայկական մամուլն արտահայտվեց տակալին Դարվինի կենդանություն օրով: Արեւելահալ, ալիկի մեծ չափով արեւմտահալ մամուլում (պարբերական և ոչ պարբերական) լույս տեսան բազմաթիվ ակնարկներ, հոդվածներ, ապա և քննադատական նյութեր թե՛ դարվինիզմի պրոբլեմների մասին, թե՛ Դարվինի ուսմունքի և սոցիալական պրոբլեմների հետ կապված հարցերի մասին: Դարվինիզմը գրալիլ էր հայերի ուշադրությունը ոչ միայն մամուլում, ալև կյանքում՝ դպրոցականներին, ուսանողներին, ռեղյուցիոն գործիչներին: Հանուն դարվինիզմի մղվող պալլարի լծվել էին ոչ միայն բնագիտները, ալև սղգրեական շրջանում, առալիլ մեծ չափով, նաև ոչ բնագիտական հասարակայնությունը: Պանի որ դարվինիզմը խոշոր հարված հաղրեց կրոնա-իդեալիստական աշխարհայնցողությանը, բնականաբար, նրա դեմ պալլարի դուրս եկան խալարամիտները, կղերականությունը և, բնահակառակը, ջերմ պաշտպանների դերը բռնեցին պրոգրեսիվ մատերիալիստ գործիչները:

Մեր ալս համառոտ ակնարկում մասալիլ ենք արվաղծել ալն, թե նախասովետական շրջանում հալ գրականության մեջ և բր գրսերվեց առհասա-

րակ էվոլյուցիայի պոպուլարը, ապա որ ժամանակահատից, ինչպե՞ս և ովքե՞ր արձագանքեցին անդլիացի նշանավոր բնագետ Դարվինի ուսմունքին:

Մինչդարձինչ ժամանակաշրջանում առաջին անգամ օրգանիզմների փոփոխականության, ազդակցական կապի և էվոլյուցիայի մասին 1844 թվականին, «Լադմալեպ» հանդիսի էջերում արտահայտվեց անհայտ մի հնգլինակ, Ալլ ժամանակ, թեև Դարվինի «Տեսական» դեռ չույժ չէր տեսել, բայց Դարվինն արդեն ուրվագծել էր իր ապագա նշանավոր ախտախոնքը: Դարվինից առաջ կալին, իհարկե, նշանավոր բնագետներ, ինչպե՞ս Լամարկ, Ժոզեֆ Լեմարտիե, Գյոթե և ուրիշներ, որոնք օրգանական աշխարհի զարգացումը պատմ էին էվոլյուցիոն տեսանկյունով, կար և նշանավոր երկրաբան Ջորջ Լյանը, որը էվոլյուցիոն մոտեցումը կիրառեց 1830 թվականին իր «Երկրաբանության հիմունքները» աշխատության մեջ: Բայց և այնպես դիտության մեջ տիրապետում էր հակաէվոլյուցիոն իդեոլոգիան:

«Լադմալեպի» անստորագիր ակնարկում (Եկնդանյաց ստորաբաժանում) խոսվում է բրածոների մասին, որպես անցյալում ունեցած պլ տեսակի օրգանիզմների վավերացրեր, խոսվում է օրգանների կերակրացիայի (ադերատկցության) մասին և ապա՝ այն մասին, որ օրգանիզմներն ազդակից են իրար և ծագել են բնականորեն մեկ աղբյուրից [1]:

Այդ առաջին անհամաբնական փորձին հաջորդում են ավելի որոշակի ելույթներ մամուլում: Մյուսայլ Նալրանդյանն էր առաջինը, որ գիտական փաստարկաբանությամբ հաշտեցրեց ժողովրդի մեջ օրգանիզմների էվոլյուցիային, նրա փոփոխականությանը ժամանակի մեջ, շեշտեց արտաքին միջավայրի խոշոր դերն ալլ պրոցեսում: Մ. Նալրանդյանն առաջինը, առանց Դարվինի անունը տալու, արձանագրեց նրա աշխատության հույսով նշանակությունը իդեոլոգիական բնագիտական հասկացությունների առաջնության գործում:

«Հյուսիսափայլ»-ի էջերում 1858 թվականին տպագրվում է Մ. Նալրանդյանի բնագիտական ակնարկը՝ «Աշխարհի կազմածք և նորա հրաշքները» վերնագրով [2]: Հայտնի է, որ Մ. Նալրանդյանը մի քանի տարի որպես Մոսկվայի համալսարանի բժշկական ֆաբրիկատի ուսանող ուսումնասիրել է բնական գիտությունները, լսել առաջավոր բնագետ գիտնականների դասախոսությունները, կարդացել, մտնականք, առաջադեմ բնագետ, մինչդարձինչ ինքն էվոլյուցիոնիստ Կարլ Ռուլինի ապագիտ աշխատությունները: Կ. Ռուլինի ազդեցությունը ցատկուն կերպով երևում է Մ. Նալրանդյանի վերը նշած ակնարկում: Օրգանիզմների փոփոխության, էվոլյուցիայի փաստը, Ռուլինի օրինակով, Մ. Նալրանդյանն էլ հիմնավորում է պալեոնտոլոգիական բնորոշ վավերացրերով:

Ն. Նալրանդյանը թեև ոչ մի տեղ Դարվինի անունը չի տալիս, բայց անշուշտ պիտեի, թե ի՞նչ ազդեցություն է գործել նրա ուսմունքը խաղաղամտների վրա, ինչպիսի՞ «անբարոյական պարսպանքներ» են թափել Դարվինի հասցեին: Այդ մասին վկայում է Սիմեոն Մանիկյան կղզնալան տակ 1862 թվականին Փարիզում հրատարակված՝ Մ. Նալրանդյանի «Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» աշխատությունը [3]: Այդտեղ կան մի քանի բնորոշական ասույթներ, որոնց մեջ ուշադրավ է մի հատված,

որտեղ Մ. Նալբանդյանը ակնարկում է Դարվինի մասին: Այդ հատվածը մենք մանրամասն վերլուծել ենք մեր «Մ. Նալբանդյանը և բնագիտությունը» աշխատության մեջ [4]: Այդ հատվածում Մ. Նալբանդյանը խոսում է խոշոր «վարդապետներին» (այսինքն՝ գիտնականներին) աշխատությունների մասին, նվիրված «բնագիտական և երկրագիտական տեսություններ, ապա ստում է, որ այդ աշխատությունները թահ ու սարսափ բերեց հասարակության վրա: Հասարակությունը տեսալ, որ այդ գրվածքը հիմն ի վեր տապալում է այնպիսի հասկացողություններ, որ գարձել է նորա հոգին, նորա պաշտական դադարադր: Մ. Նալբանդյանի ասելով՝ «խաչակիր արշավանք հայտարարվեց իմաստուն ուսուցիչների ընդդեմ», սխալեց «բնական հնարքները, հերքողություններ, վեճը և ի վերջո, անբարոյական պարսավանքը»:

Վերահիշյալ բնութագրությունը պարզ երևում է, որ Մ. Նալբանդյանը նկատի էր առել Չ. Դարվինին, որի «Տեսականների ծագումը», հիբուլի, մեծ ազմուկ, զիսկուսիա, հաշտության քննարկ տարալ առաջ բերեց հակառակորդություն իդիոլոգիայի հետեղների կողմից: Թեև Մ. Նալբանդյանը, ըստ երևույթին, ակնարկում է նաև «երկրագիտ» Լյակին, որի 1830 թվականին լույս տեսած, էվոլյուցիոն տեսանկյունով լուսարանված «երկրագրանության հիմունքները» աշխատությունը նույնպես հեղաշրջում առաջ բերեց երկրագրանության մեջ, անհիմն դուրս բերեց Կրավինի տիրապետող հակաէվոլյուցիոն փոտաստոթների տեսությունը, բայց և այնպես դրա շարժն առաջ չեկավ այն ազմուկը, ինչպիսին նկարագրեց Մ. Նալբանդյանը: Դարվինի ուսմունքը շոշափում էր քիոլոգիական մի պորոլեմ, որի իդեալետական զիրքերին ամար և երկար ժամանակ կառչած էին հակաէվոլյուցիոնիստները: Դարվինի տեսությունը հիմնովին տապալեց սեակցիոն հասկացողությունները կենդանի բնության պրոբլեմներում: Ուրեմն, գեա մինչև Դարվինի աշխատության լույս տեսնելը, համոզված էվոլյուցիոնիստ Մ. Նալբանդյանը, ռստ առաջադն էվոլյուցիոնիստ բնագիտների օրինակով, ժանութանալով Դարվինի տեսությունը, արձանագրեց նրա հոյակապ գերը: Դարվինի մասին նա իմացած կլիներ Լոնդոնում, Գերցենի մոտ եղած ժամանակ (1861—1862 թվականներին):

Հետապնդումներից ավելի ազատ էր արեմատնալ առաջադն գործիչ Գալուստ Կոստանդյանը: Այդ է պատճառը, որ նա իր «Մեթոդին վրա» աշխատության մեջ, որ լույս տեսավ 1878 թվականին, Դարվինի անունը աալով, դասում է նրան եվրոպական աչքի ընկնող առաջուգն. մատերիալիստ բնագիտների շարքին: Երիտասարդության ժամանակ տարված լինելով իդեալետական հովերով, հետագայում մատերիալիստ անվանի բնագիտների աշխատությունների ազդեցությամբ Գ. Կոստանդյանը գառնում է համոզված մատերիալիստ, ալեիստ և դարվինիստ: Բիոլոգիայի բնագավառում նա ծանոթ էր Լամարկի, Գյոլնի, Բյուֆոնի, Սենտ-Իլերի էվոլյուցիոն հայացքներին և առանձնապես բարձր էր գնահատում Դարվինին, որպես հռչակավոր գիտնականի, անվանելով նրա ուսմունքը «Հանդուգն փիլիսոփայություն»: Նա հետևյալ կերպ է բնութագրում Դարվինի ուսմունքը. նա ասում է, որ Դարվինը «տեղեկական ձևափոխիլ Transformisme գիտության ուրվագիծը հորինեց, ցույց տալու համար, թե կենդանաց և մարդկային սեռի շղթաները իրարու կիապին, թե ամեն ապրող էակները մեկ մեծ ընտանիք մը կազմեն բնական ընտրության մար natural selection ժառանգության մը և շրջափոխության հառաջանալով» (էջ 98) [5]:

Բնագլխություն չստանալու փոխարեն Վ. Կոստանդյանին բերեց ալն համոզման, որ բնական երևույթների, մասնավորապես օրգանիզմների, ապա և մարդու ծագման, զարգացման պրոդրևիսների կրոնա-փիլիսոփայական մեկնարանություններն անհիմն են^[6]։ Իմանալով Դարվինի գրությունները մարդու ծագման մասին, Վ. Կոստանդյանն ասում է. «Դարվինն էլ ալն գիտնականներիցն էր, որոնք սկսան փոսային ու նախապատմական մարդու հետքերը փնտրել, Ադամ Նվայի մասալը ջնջելով» (էջ 102)։

Դարվինի մասին ավելի ընդարձակ խոսեց, քան Դարվինի կենդանություն օրոք, Բաֆֆին։ Մելիքաղև կեղծանվան տակ «Մշակ» թերթի մի շարք համարներում 1879 թվականին լույս է տեսնում նրա՝ «Մարդը գոյություն կովի մեջ» ակնարկը^[7]։

Այդ ակնարկը գրված է Ի. Մեչնիկովի՝ «Борьба за существование в общепном смысле» հոդվածի ազդեցության տակ («Вестник Европы», 1878, № 7)։ Հետաքրքրականն ալն է, որ հենց սկզբից թերթի մի համարում նախ մանրամասն բնութագրում է Դարվինի ուսմունքի գրությունները, մանավանդ գոյության կովի մասին։ Այդ նախարանը հայկական մամուլում առաջին հոդվածն է Դարվինի ուսմունքի մասին։ Ուրեմն, հալ ընթերցողն առաջին անգամ Դարվինի տեսության մասին տեղեկանում է ոչ բնագետ Բաֆֆուց։ Հալ բնագետների լուրջումը դարվինիզմի նկատմամբ ալք մամանակաշրջանում դատապարտում է «Մուրճ»-ի խմբագիր Ավետիք Արասխանյանը իր մի գրախոսականում, հետագայում լույս տեսած՝ Բալաղյանի — Դարվինիզմ գրքի մասին։ Թեև շատ սակավաթիվ էին հալ բնագետները, բայց և այնպես առաջինը նրանք պետք է խոսեն Դարվինի մասին, ինչպես նշում է Արասխանյանը, առաջնությունը գրավեց Բաֆֆին։

Նշելով Դարվինի գրությունները, Բաֆֆին կանդ է ասում առանձնապես գոյության կովի արտահայտությունների վրա։ Նրա ակնարկն ունի հսկայական կողմեր, բայց, հետևելով Մեչնիկովին, Բաֆֆին էլ դեմ է արտահայտվում մակթուսյան գրություն դոյության կովում, օրգանիզմների գերաճման դերի մասին, ապա և, հսկայական սոցիալական դարվինիստների, անբնական է համարում բնականության ու սոցիալական օրինաչափությունների նույնացումը, շեշտում է մարդկային հասարակության ուրույն օրինաչափությունները։ Մակթուսյան գրության մասին ասում է՝ «ամենահին հարկավոր է ընդունել որպես պատճառ միայն բնականների աճող խտությունը և դրանից առաջ եկած տեղի և անդի պակասությունը»^[8]։

Բաֆֆու ակնարկի առաջին մասը հալ ընթերցողին ծանոթացնում է Դարվինի տեսության հիմնական հարցերին։ Հալ իրականության մեջ Դարվինի ուսմունքը գրավել է ոչ միայն բնագետների ուշադրությունը։ Ահա թե ինչու Դարվինի մահվանը (1882) հայկական մամուլը ձայնակեց անմիջապես։ «Մշակ» թերթում 1882 թվականին տպագրվեց ոմն հալ գործիչ Լանդիշի բնագործակ թղթակցությունը Լոնդոնից. հեղինակը, հատուկ հրավիրատուս ունենալով, ներկա էր թողմանը, ապա մանրամասն նկարագրում է նշանավոր բնագետի թողման արարողությունը։ Հալ գործիչը հալ հասարակության կողմից հարգեց Դարվինի հիշատակը^[9]։

Նույն 1882 թվականին «Մեղու Հայաստանի» թերթում լույս է տեսնում Դարվինի մահվանը նվիրված հատուկ ակնարկ՝ Տ. Ս. ստորագրությամբ։ Դարվինիզմի ուսմունքին լավ տեղյակ հեղինակը կոնկրետ բնութագրում է դար-

վինիզմը: Նա նշում է հիմնական դրույթները, բայց միաժամանակ, ըստ երկ-
վույթին, մարքսիզմի կլասիկներին աշխատությունների ազդեցության տակ,
քննադատաբար է վերաբերվում Դարվինի որոշ թեքի կողմերին, նրա այն
արտահայտություններին, որոնք առիթ են տալիս բուրժուական իդեոլոգիայի
կողմնակիցներին՝ սոցիալ-դարվինիստներին, խեղաթյուրելու Դարվինի հա-
յացքները: Դարվինը գրուշ էր, նա խուսափում էր արմատական դարվինիստ-
ների ռեոլուցիոն եզրակացություններից, որոշ դեպքերում ակամա քողար-
կում էր իր բուն հայացքները: Սակայն այդ չէր նսեմացնում դարվինիզմի
աթեիստական, հակաիդեալիստական բուն էությունը: Տ. Ս.-ն այդ կապակ-
ցությամբ գրում էր. «Չնայած Դարվինի տեսության այս մի քանի թույլ
կողմերին, կամ սխալ գործադրության, Դարվինը է և կմնա մի առաջնակարգ
և ամենանշանավոր բնագետ, իբրև մի համարձակ և սրատես գիտնական:
Բայց իբրև մտածող նա փոքր ինչ վախկոտ էր, նա չստաց այն բոլոր հետե-
վությունները, որոնք ուղղակի ծագում էին նույնիսկ յուր հոյակապ տեսու-
թյունից»^[8]:

Նույն 1882 թվականին «Արձագանք»-ում^[10] լույս է տեսնում, ամե-
նայն հավանականությամբ, անգլիացի բնագետ-դարվինիստ Թոմաս Հեքսլիի՝
Դարվինի մահվանը նվիրված հոդվածի թարգմանությունը. այդտեղ մանրա-
մասնորեն բնութագրվում է Դարվինը և նրա գործը:

Դարվինիզմի մասին արդեն անցյալ դարի 90-ական թվականներին լույս
են տեսնում համոզված բնագետ-դարվինիստներ Ն. Տադավարյանի և Ս. Թա-
լադյանի բնագործակ բնագիտական ակնարկները: Արեմտահայ մամուլում,
«Երկրագունդ» հատուկ գիտական մուռնալում, (1884), ապա նույնը յոթ-
յուրեքերորդ «Գիտական շարժում»-ում (1885), վերջապես 1901 թվականին
արդեն առանձին հրատարակությամբ լույս է տեսնում Նազարեթ Տադավար-
յանի «Ծարվինականություն» գիտական ընդարձակ ակնարկը: Կարելի է ասել,
որ հայկական մամուլում դա առաջին գիտական ակնարկն էր դարվինիզմի
մասին, ամբողջությամբ վերցրած, հագեցած և հիմնավորված բազմաթիվ
փաստերով: Ն. Տադավարյանը ոչ միայն մամուլում, այլև բանավոր ելույթ-
ներում պաշտարում էր հանուն բնագիտության, դարվինիզմի մատերիալիս-
տական դրույթների, իր խորագրանոց **գրիչը**, խոսքն ուղղելով կրոնամոլնե-
րին, խավարամիտներին. այդ պատճառով էլ՝ նա, որակվելով որպես անասու-
ված, հետապնդվում, հալածվում էր ռեակցիոն շրջանների կողմից: Իրանով
սխալ է բացատրել, որ այդ համոզված մատերիալիստ, դարվինիստն իր
«Ծարվինականություն» գիտական ակնարկում հատուկ գլուխ չի հասկացնում
մարդու ծագմանը, որի մասին, սակայն, նա խոսում էր իր բանավոր ելույթ-
ներում, նույնիսկ կյանքի ծագման հարցում, հակասակ իր համոզմունքին,
ակամա իդեալիստական արտահայտություն է անում, առաջին կյանքի առա-
ջացումը վերագրելով գելլոնական ուժին. դա գիշտություն էր հետապնդող
կրոնամոլներին^[11]: Անկախ դրանից, Տադավարյանն այն տոռաջին հայ բնա-
գետն էր, որ հայ բնթերցողին գիտական փաստերով բավականին մանրա-
մասն ծանոթացրեց դարվինիզմի մատերիալիստական, աթեիստական տե-
սությունը^[12]:

Ն. Տադավարյանից հետո արեւելահայ առաջադեմ բնագետ Սամվել Բա-
լադյանն էր, որ համարձակ, առանց իդեալիզմին օրե է գիշտություն անելու,
պաշտարից դարվինիզմի գաղափարների համար: 1890 թվականին լույս տե-

սավ նրա «Դարվինիզմ» վերնագրով ակնարկը^[13]։ Դրված լինելով մատչելի և կենսական լեզվով, այդ ակնարկը մեծ գոհունակությամբ ընդունվեց հայ ընթերցողի կողմից։ Այդ գրքի երրորդ հրատարակությունը լույս ահապ 1924 թվականին իր ժամանակ Ս. Բալազյանի «Դարվինիզմը» հայ ընթերցողի համար նախնական աչն աղբյուրն էր, որից նա ստանում էր առաջին գիտական մանրամասն տեղեկությունները Դարվինի ուսմունքի մասին։ Ընդհատակյա ուսուցողի շնորհիվ աշակերտական խմբակներում — Բաքվում, Թիֆլիսում, Շուշում, Գանձակում — դարվինիզմն ուսումնասիրելու գործում մեծ չափով օժանդակում էր Բալազյանի գրքերը։ Նա հիմք էր ծառայում դարվինիզմի վերարժեքյալ ավելի լուրջ դիտարկման աշխատություններ մշակելուն։

Դասախարակված լինելով ուսս առաջադեմ բնագիտ-դարվինիստներ Տիմիրյազևի, Մեչնիկովի, Ալեքսանդր Կոպախևի և ուրիշների մտաերիախատական դաժափաբներով, Սամվել Բալազյանը, ախտի, բխողգիական բոլոր պրոբլեմներում անց էր կացնում առաջադեմ մատերիալիստական դրույթները։ Բալազյանի ակթիստական, դարվինիստական պրոպագանդան նույնպես խափարամիտ կրոնականների շրջանում առաջ բերեց հակադրոհ-դժգոհություն և հալածանք, որի պատճառով նա ստիպված եղավ հեռանալ Թիֆլիսի նեոսիսյան հոգևոր սեմինարիայից, հրաժարվել անսչի պաշտոնից^[14]։

Հախարան դպրոցները կնթարկվում էին հոգևոր մարչությունը, այդ է պատճառը, որ այն մատերիալիստ, դարվինիստ բնագիտ-դասախարակները, որոնք միշտ առկթ էին դառնում աշակերտության մեջ տարածելու դարվինիզմի գաղափարները, բնագիտության ակթիստական դրույթները, հալածվում էին, հաճախ զրկվում պաշտոնից և խափարամիտ հոգևորականների ինտրիզների զոհ դառնում։ Դարվինիզմի հարցի շուրջը միջադեպեր և բնդհարումներ եղել են Շուշու հոգևոր սեմինարիայում, բնագիտ Լևոն Սարգսյանի տեսչության օրով նրա դեմ, բնագիտ Ալիսիք Տեր-Պողոսյանի տեսչության օրով նրա դեմ։ Նման մի ընդհարում դարվինիզմի պատճառով եղի է և 1915—16 թվականներին էջմիածնի Դեոդրյան ճեմարանում։

Ինչպես նշեցինք, դարվինիզմը ուսումնասիրություն տառիկա էր բնդհատակյա ուսույցի խմբակներում։ Դարվինի ուսմունքը գրավել էր հայ ուսույցի զործիչների ուշադրությունը։ Առկիան Շահումյանը դեռ ուսանողության օրով ուսումնասիրել էր Դարվինի հիմնական աշխատությունները։ Ինչպես երևում է նրա ձեռագիր նյութերից (գտնվում են Հայաստանի ԿԳ ԿԿ-ի արխիվում), Ս. Շահումյանը բավական ուշադիր ուսումնասիրել է Դարվինի «Շուրջերկրյա ճանապարհորդությունը» («Իգլ» նավի վրա» աշխատությունը։ Շահումյանը պիտեր, որ սոցիալ-դարվինիստներն օգտագործում էին դարվինիզմի դրույթները բուրժուադիալի իմպերիալիստական քաղաքականությունը, ոստայական կիզծ տեսությունը արդարացնելու, հիմնավորելու համար, ահա թե ինչու Ս. Շահումյանը վերահիշյալ աշխատությունից քաղվածորեն բերում է Դարվինի այն արտահայտությունները, որոնք ուղղված են ստրկության, ոստիզմի, իմպերիալիստական գաղութարարների դեմ։ Ս. Շահումյանը քննադատում է նրանց, ովքեր նույնացնում են բխողգիական և սոցիալական օրինաչափությունները։ Այդ առթիվ իր ձեռագրում նա հետևյալ դիտողությունն է անում. «Մարդիկ իրենք են ստեղծում իրենց պատմությունը, ուստի ոչ մի հիմք չկա պատմությունը՝ մարդկային ձեռքերի գործը, վերածել հասարակ գոյություն կովի»^[15]։

XX դարի սկզբներում. դարվինիզմի տարածումը հայերի մեջ լուրջ մտահոգություն է առաջ բերում կրոնականների, իդեալիստների շրջաններում: Դարվինի ուսմունքն ուժեղացնում է մատերիալիստների, աթեիստների դիրքերը: Դարվինիզմի դեմ պայքարում էին տարբեր մեթոդներով՝ ուղղակի հետապնդողներով, անեմքներով, պարսպալանքներով, հալածելով դարվինիզմի կողմնակիցներին, կամ էլ լուրձորինակ, այսպես կոչված՝ «գիտական» ղեկավարով էին ճգնում հաշտեցնել գիտությունը, դարվինիզմը կրոնի հետ: Դարվինիզմն ընդունում էին, բայց մինչև որոշ սահմանը՝ այն է մարդու և առաջին կյանքի ծագումը վերադրում էին Կերբուական ուժին, իսկ օրգանիզմների էվոլյուցիայի վերաբերյալ թեև չէին առարկում դարվինիզմի առաջադրած օրենքներին, բայց դրանց սահմանումը վերադրում էին արարչին, իսկ Դարվինին համարում էին լոկ որպես այդ օրենքների մեկնարանոց: Այսպես էին դատում որոշ միսթարականներ, որոնք այդօրինակ մոտեցումով ճգնում էին չեղճացնել դարվինիզմի աթեիստական ազդեցությունը^[16]: Դարվինիզմի կրոնա-իդեալիստական քննադատների դեմ դուրս էին գալիս դարվինիստ հայ մատերիականները, օրինակ՝ Մալաքյանը, էլեմը, Հայկը և ուրիշներ: Թիֆլիսի Մալաքյանը իր «Արարիչը գիտություն առջև» ակնարկում^[17] (1911, Պոլիս) գիտական օրինակներով դրսևորում է դարվինիզմի մատերիալիստական, աթեիստական էությունը, էլեմը «Դարվինիզմը որպես հասարակական տեսություն»^[18] ընդարձակ հոդվածում սուր քննադատություն է ներթափում սոցիալ-դարվինիստներին, որոնք խեղաթյուրված դարվինիզմով մեկնաբանում են հասարակական օրինաչափությունները^[19]: Հայկը, համաձայն Դարվինի դրույթների, լուստարանում է մարդու ծագման պրոբլեմը^[20]:

Դարվինիզմի առանձին հարցերի մասին լույս են տեսնում ինքնուրույն և թարգմանական նյութեր, օրինակ, Տեր-Ավետիքյանի «Բնագնանոր բեղմնավորություն և Դարվինի պանդեմոնիզմը» («Արարատ», 1881)^[21], Ն. Մուրադյանի «Բնարությունը բնության մեջ» («Արարատ», 1881)^[22], Ավ. Տեր-Պողոսյանի «Դարվինը և նրա ուսմունքը» (Թիֆլիս, «Գործ», 1909), Խ. Գաբրիելյանի «Մարդու ծագման մասին» (Թիֆլիս, «Արոր», 1911, Շնոր հոսանք», 1913) և ուրիշներ: Թարգմանական նյութերից են՝ Դարվինի «Մարդու ծագումը» աշխատության մի գլուխ («Կայծ», 1911, № 8, 11—12), Դոդևի «Մովսես և Դարվին» (առանձին զրքով, Կիրաստոն, 1912, և «Մուրճ»-ում, Թիֆլիս, 1907, № 2), Ֆերիերի «Էվոլյուցիոն ուսմունքի կերպարումը լեզվագիտության մեջ» ակնարկը, («Կայծ», Պոլիս, 1913, № 2), Կ. Տիմիրյազևի «Դարվինը և նրա ուսմունքը» զրքից մի գլուխ (Բաքու, 1907) և

Մեր ալս ակնարկում մենք կանգ առանք այն նյութերի և իրադարձությունների վրա, որոնք հայտանշում են, դեռ 1844 թվականից սկսած, արձագանքները հայկական մամուլում, իրականության մեջ էվոլյուցիոն ուսմունքի, դարվինիզմի նկատմամբ: Հայ հասարակայնությունը, հայ առաջադեմ մատերիականները (քնազեաներ և ոչ քնազեաներ) առանձնահատուկ հետաքրքրություններ են վերաբերվել Դարվինի հոյակապ ուսմունքին, հասկացել են նրա մատերիալիստական, աթեիստական էությունը: Եղել են և քննադատություններ կրոնականների և խավարամիտների կողմից, բայց դրանց անհիմն, փաստազուրկ, փրացական պատճառաբանությունները չեն գիմացել մարանչող աթեիստ, դարվինիստ գործիչների զրոհին: Հայ առաջադեմ գիտականները, հասարակական գործիչները ըմբռնել են Դարվինի

ուսմունքի մատերիալիստական գրույթները և տարածել բանավոր ելույթներում ու մամուլում:

Հոկտեմբերյան ռեպուցիայից հետո, Սովետական Հայաստանում էլ մարքսիզմի կուսիկների տեսանկյունով մեկնաբանված՝ Գարվինի ուսմունքը տարածվում է լայնորեն, բնագիտական հիմք ծառայելով մատերիալիստական, մարքսիստական աշխարհայեցողության մշակման գործում: Գարվինիզմի որոշ թերի կողմերը չեն նսեմացնում նրա մատերիալիստական, ռեպուցիոն էությունը: Նոր փաստերը, լրացումները, նրա գրույթների կիրառումը պրակտիկ կյանքում Ի. Վ. Միչուրինի և նրա հետևորդների նվաճումներն անկախ են բարձրացնում գարվինիզմի տեսական ու գործնական նշանակությունը: Մեր երկրում գարվինիզմը հզոր զենք է դարձել՝ մարդու ներգործությունը և ցանկացած ուղիով վերափոխելու բուսական ու կենդանական օրգանիզմները:

Հոկտեմբերյան ռեպուցիայից հետո բազմաթիվ նոր, երիտասարդ կադրեր, մասնագետ բնագետներ բանավոր և գրավոր ելույթներով դարգացնում, տարածում են գարվինիզմը: Սովետահայ մամուլը հարուստ է գարվինիզմի պրոպագանդային, սոսկողագործ գարվինիզմի նվաճումներին նվիրված նյութերով: Այդ աշխատանքների ամփոփումը պահանջում է հատուկ ուսումնասիրություն:

Գ Բ Ա Կ Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

1. «Բարձրագույն», Վենետիկ, 1844, № 1—2 («կենդանայի բաժանումը»):
2. «Հյուսիսափայլ», Մոսկվա, 1858, № 3, երկեր, հատ. 2:
3. Մ. Ն ա լ լ ա ն ի գ յ ա ն — Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ, 1862, երկեր, 1940, հատ. 3:
4. Ռ. Գ ա ռ լ ի ե լ յ ա ն — Միքայել Նալբանդյանը և բնագիտությունը, Արմֆանի տեղեկագիր, Երևան, 1940, № 1—2:
5. Գ. Կ ո ս ա ն ղ յ ա ն — Մեթոդին վրա. De la *methode*, Իզմիր, 1878:
6. Ռ. Գ ա ռ լ ի ե լ յ ա ն — Գալուստ Կոստանդյանի բնագիտական հայացքները, Հեռակա Մանկավարժական ինստիտուտի Գիտական աշխատությունների ժողովածու, Երևան, 1956, № 3:
7. Մ ե լ թ ք ա ղ Է (Բաֆֆի) — Մարդը գոյություն է ունենում, «Մշակ», Թիֆլիս, 1879, № 186—191:
8. Ռ. Գ ա ռ լ ի ե լ յ ա ն — Գարվինիզմի մի քանի հայ մեկնաբաններ 70—80-ական թվականներին. Հայկական ՍՍԲ ԳԱ Հայ բժշկության և բնագիտության սեկտորի «Աշխատություններ», 1949, № 2:
9. «Մշակ», Թիֆլիս, 1882, № 80, 82 (Լանգիշի թղթակցություն. Լոնդոնից):
10. «Արձագանք», Թիֆլիս, 1882, № 10 (Գարվինի մասին):

* Կարևոր ենթ համարում արձանագրել, որ չնայած հայ հասարակայնության մեծ հետաքրքրությունը Գարվինի և նրա ուսմունքի նկատմամբ, հայ ընթերցողը բավարարված չէ և մեծ պահանջ է դրում Գարվինի՝ առաջին հերթին — «Տեսականների ծագումը», «Մարդու ծագումը», «Շուրջերկրյա ճանապարհորդությունը Քիլզ» նաև վրա աշխատությունների հրատարակման: Թեև «Տեսականների ծագումը» լույս տեսավ 1935 թվականին, բայց անհաջող թարգմանություններ և վատ հրատարակություններ, իսկ երրորդ աշխատությունը թեև լավ է հրատարակված, բայց վատ է թարգմանված:

11. Ն. Տ ա դ ա վ ա ղ յ ա ն — Տարվինականություն, «Ներկրագունդ», 1884, «Գիտական շարժում» — 1885, առանձին հրատարակություն — 1901 (Պոլիս)։
12. Ռ. Գ ա բ Ր ի ե լ յ ա ն — Արևմտահայ առաջավոր բնագետ-բժիշկ Նազարեթ Տաղավարյան, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Հայ բժշկութ, և բիոլոգիայի պատմութ. սեկտորի «Աշխատություններ», 1918, № 1։
13. Ս. Բ ա լ ա ղ յ ա ն — Դարվինիզմ, Թիֆլիս, 1890, 1901, (1926, Երևան)։
14. Ի. Գ ա բ Ր ի ե լ յ ա ն — Հայ առաջավոր բնագետ Սամվել Բալադյանի կյանքն ու գործունեությունը, Հեռակա Մանկ. ինստ. գիտական աշխատությունների ժողովածու, 1956, № 3։
15. Ռ. Գ ա բ Ր ի ե լ յ ա ն — Ստեփան Շահումյանը և դարվինիզմը, Հեռակա Մանկ. ինստ. գիտական աշխատութ. ժողովածու, 1955, № 2։
16. Ռ. Գ ա բ Ր ի ե լ յ ա ն — Վենեսաիկի մեթոթարյանները և դարվինիզմը, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Հայ բժշկութ. և բիոլոգ. պատմութ. սեկտորի «Աշխատութ.» 1918, № 1։
17. Մ ա լ ա թ յ ա ն — Արարիչը գիտություն առջև, Պոլիս, 1911։
18. Է լ ե ժ — Դարվինիզմը որպես հասարակական տեսություն, «Սրկսւնը», Պոլիս, 1912, № 1—8։
19. Ռ. Գ ա բ Ր ի ե լ յ ա ն — Դարվինի ուսմունքի արձագանքներն արևմտահայ գրականությունում, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր (բիոլոգ. գիտութ. սեկտ.), հատոր X, № 4, 1957։
20. Հ ա յ կ — Մարդու ծագումը, «Կայծ», Պոլիս, 1912, № 2, 10—12։
21. Տ ե բ-Ա վ ե տ ի կ յ ա ն — Ընդհանուր բնագիտություն և Դարվինի պանդենեզիսը, «Արարատ», Էջմիածին, 1881, № 6։
22. Ն. Մ ու բ ա տ չ յ ա ն — Բնությունը բնություն մեջ, «Արարատ», 1881, № 9։
23. Դարվինի զգվարությունը — «Բյուրական», Պոլիս, 1881, № 45։